

Денис Розумець
(Київ)

ОСОБИСТІТЬ ПОРФИРІЯ (УСПЕНСЬКОГО) ТА ЙОГО СТУДІЇ З ІСТОРІЇ АФОНА: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Понад століття минуло після смерті єпископа Порфирія Успенського, а його образ продовжує дивувати нас, відкриваючи все нові й нові свої сторони. Наукова спадщина вченого – це величезний конгломерат досліджень у різних царинах історії православ'я. Проте один напрям у вивченні історії православ'я виявився для вченого пріоритетним – історія Афона, – у якому він є піонером.

Ключові слова: Порфирій Успенський, Афон, історія чернецтва.

Более века прошло после смерти епископа Порфирия Успенского, а его образ продолжает удивлять нас, открывая все новые и новые свои стороны. Научное наследие ученого – это огромный конгломерат исследований в различных областях истории православ'я. Однако одно направление в изучении истории православия оказалось для ученого приоритетным – история Афона, в котором он является пионером.

Ключевые слова: Порфирий Успенский, Афон, история монашества.

More than a century has passed after the death of Bishop Porphyrius Uspenskyi, and his image continues to surprise us, revealing new aspects. The scientific heritage of the scientist is a huge conglomerate of research in various fields of the history of the Orthodoxy. However, one area of his studies was a priority for the scientist. He was a discoverer of the history of Mount Athos.

Keywords: Porphyrius Uspenskyi, Mount Athos, history of monasticism.

Серед вітчизняних наукових і церковних діячів, що віддали свої знання й сили вивченню християнського Сходу, Порфирій (Успенський), який значну частину свого життя провів в Україні, обіймаючи різні духовні посади, безперечно, займає одне з перших місць. В історію ввійшов як доволі суперечлива особистість. Як для церковного клірика, він мав аж занадто критичний розум, як для держслужбовця – занадто вільну поведінку, як для науковця – занадто широке коло зацікавлень... Священик, місіонер, церковний ієрарх, прекрасний учений, знаменитий колекціонер... Однак, на жаль, до цих пір особистість Порфирія (Успенського) – єпископа Чигиринського (1804–1885), ученого й людини – сьогодні майже не відома широкому загалу й залишається тільки неясним силуетом.

Майбутній єпископ (у миру – Костянтин Олександрович Успенський) народився 1804 року в родині соборного псаломщика м. Костроми. Початкову освіту здобув у Костромському духовному училищі та Костромській семінарії, а вищу – у Петербурзькій духовній академії, перед закінченням якої в 1829 році був пострижений у ченці й у тому самому році висвячений на ієромонаха [6, с. 593].

Близько десяти років Порфирій (Успенський) прослужив у різних навчальних закладах, переїхавши в Україну у вересні 1831 року. Магістр богослов'я, ієромонах Порфирій служив законоучителем, а з січня 1838 року – професором богослов'я, церковної історії та церковного права в одеському Рішельєвському ліцеї. У липні 1838 року став ректором та професором богословських наук Херсонської семінарії. Водночас ще в травні 1834 року отець Порфирій був призначений настоятелем одеського Успенського монастиря й невдовзі зведений у сан архімандрита преосвященим Герасимом, митрополитом Адріанопольським, за згодою архієпископа Кишинівського та Хотинського Дмитрія [15, с. 171–172].

Новий і найважливіший період, з погляду формування наукових зацікавлень Порфирія (Успенського), почався з 1840 року, коли архімандрит був призначений настоятелем церкви при імператорській місії у Відні. Під час півторарічного служіння в столиці Австрійської імперії о. Порфирій здійснив подорож по Далматинському узбережжю [6, с. 593].

Зважаючи на набутий Порфирієм (Успенським) досвід спілкування з представниками інших православних церков та християнських конфесій, знання давніх і нових європейських мов, у 1842 році о. Порфирія відправили у відрядження до Палестини, де за його ініціативою була створена Руська Духовна місія. Відповідне відрядження започаткувало один з напрямів наукових пошуків Порфирія (Успенського) – дослідження історико-мистецької спадщини християнського Сходу. Науково-дослідницька діяльність тривала (з перервами) з 1842 року до початку 1860-х років і знайшла відображення в низці публікацій. За період 1840–1850-х років були видані такі праці: «Первое путешествие в Синайский монастырь в 1845 г.» (С.Пб., 1846); «Путешествие по Египту и в монастыри св. Антония Великого и преподобного Павла Фивейского в 1850 г.» (С.Пб., 1856); «Вероучение, богослужение, чиноположение и правила церковного благочиния египетских христиан (коптов)» (С.Пб., 1856); «Восток христианский. Египет и Синай...» (С.Пб., 1857); «Письмена Киней Минафы на Синайских утесах» (С.Пб., 1857) [6, с. 593]. Розмаїття зібраного матеріалу та публікацій засвідчили відданість пастиря науці. Дуже показовим у цьому зв'язку є запис Порфирія (Успенського) в автобіографічних нотатках «Книга моего бытия», здійснений 31 грудня 1844 року: «...завтра новий рік! Порфирій! Пам'ятай смерть, пам'ятай вічність; бережи віру, надію і любов та служи науці; а все інше – пусте...» [14, арк. 3].

У 1860–1870-х роках, наповнених пастирським служінням вікарія Київського митрополита та настоятеля Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, Порфирій (Успенський) опублікував такі праці зі сходовознавчої проблематики: «Мнение о Синайской рукописи, содержащей в себе ветхий завет неполный и весь новый завет с посланием св. ап. Варнавы и книгою Ермы» (С.Пб., 1862); «Четыре беседы Фотия святейшего, архиепископа константинопольского, и рассуждение о них» (С.Пб.,

1864); «Восток христианский. Абиссиния» («Труды КДА», 1866, № 3–6 та окремо); «Восток христианский. Богослужение абиссинцев» («Труды КДА», 1869, № 3–4). Означений перелік також доводить багатогранність і плідність наукової діяльності Порфирія (Успенського) в рамках дослідження християнської історії Сходу. Новаторський характер його наукових праць засвідчує хоча б те, що саме о. Порфирій відкрив для вченої громадськості Російської імперії знаменитий Синайський кодекс IV ст. та означені бесіди патріарха Фотія [6, с. 593].

Другим напрямом наукових студій о. Порфирія стало вивчення історико-мистецької спадщини Афона. З-під його пера вийшло декілька праць, зміст яких торкається святогорської проблематики. По суті, «Первое путешествие в монастыри и скиты Афонские...» і «Второе путешествие по св. Горе Афонской» є підготовкою вченого до його монументальної праці з історії Афона.

Найґрунтовнішою «афонською» працею Порфирія (Успенського), як за об'ємом, так і за масштабом окреслених наукових проблем, є «Історія Афона». Матеріал викладений у трьох частинах: ч. 1 – «Афон язичницький», ч. 2 – «Афон християнський мирський», ч. 3 – «Афон християнський чернечий». Публікація була здійснена двічі: спочатку в скороченому журнальному варіанті вийшли у світ ч. 1 «Афон язичницький», ч. 2 «Афон християнський мирський» і ч. 3 «Афон чернечий. Відділення 1». Потім уже було опубліковано окреме повне видання. Друге «Відділення» порфирівського тому «Афон чернечий» надруковано в 1892 році, тобто вже після смерті автора, і було відредаговано П. Сирку. У цьому дослідженні висвітлено загальну зовнішню та внутрішню історію святої Гори на підставі справжніх доказів, відкритих і ретельно вивчених Порфирієм (Успенським) під час дворазового відвідування Афона... «Історія Афона» репрезентує перший у європейській літературі досвід наукового викладу долі православного чернецтва на св. Горі Афонській. Ознайомлення з різними прикладами життя та служіння православного духовенства на Сході сформувало принципівість о. Порфирія в питаннях віри й моралі. Крім цього, пастирю була притаманна рішучість і відвертість у відносинах із представниками влади, коли о. Порфирій забував, що є люди, за його визнанням, поруч із якими треба молитися за те, щоб Господь «прихистив уста мої» [13, арк. 9]. Прикладом такої відвертості може слугувати відповідь обер-прокурору Св. Синоду графу Протасову щодо пияцтва ченців одного з монастирів. Відповідаючи, Порфирій (Успенський) наголосив, що в цьому винен саме Св. Синод, оскільки свого часу запровадив штати та призначив грошові виплати ченцям (що їх могли нести і до шинку), а також акцентував на необхідності повернення до строгої спільножиттійності [13, арк. 9].

Після повернення з-за кордону Порфирій (Успенський) неодноразово висловлював думку щодо можливості заміни Св. Синоду патріаршим правлінням, відзначав незадовільний рівень викладання в духовних навчальних закладах та потребу докорінної реформи системи духовної освіти, виступав за виборність священників. Норовливість характеру та сміливі судження о. Порфирія, можливо, вплинули на те, що він так і не отримав самостійної єпархії, хоча неодноразово виявляв таке бажання [13, арк. 9 зв., 10].

Незважаючи на радикальну позицію о. Порфирія щодо реформування Руської православної церкви, він спокійно пройшов відповідальне служіння в Києві, чому сприяла й сама ліберальна атмосфера періоду 1860–1870-х років. До того ж критика преосвященним тогочасних реалій церковного життя вичерпувала його опозиційність, і в ставленні до вищої світської влади він проявляв цілковиту лояльність. Як писав дослідник його діяльності професор КДА С. Голубев, єпископ Порфирій був щирим патріотом, цілковито відданим державному престолу, він сам відзначав, що любить імператора, цього архістратига землі руської, більше за всіх на світі, крім Бога [14, арк. 1].

У 1877 році єпископа Порфирія перевели до скучної, як йому здалося, Московської синодальної контори – з перебуванням у Новоспаському монастирі у званні

настоятеля. «Довго з'їдала мене печаль про те, що доля перекинула мене з Києва до Москви, в якій я опинився як чималий птах у маленькій клітці», – писав старенький владики Порфирій. Тут, у Москві, він тихо відійшов до Бога 19 квітня 1882 року.

Після смерті єпископа Порфирія відомі вчені, зокрема А. Дмитрієвський [8; 9], В. Василевський [3], В. Ернштедт [10], І. Срезневський [19], у своїх працях привертати увагу до його особи. Але в цих дослідженнях не було серйозного висвітлення діяльності владики Порфирія як наукової та пастирської. Здебільшого це статті, доповіді, описи колекцій, які повною мірою не могли достойно оцінити особистість великого діяча науки, яким був і залишається для нас Порфирій (Успенський).

У перші роки ХХ ст. була здійснена спроба ознайомити широку публіку зі спадщиною вченого-єрарха: вийшли у світ ним самим написані щоденники й автобіографічні записи під назвою «Книга бытия моего» [18], також почали публікуватися його документи й епістолярна спадщина [20], але все це лише незначна частина всього, що зробив за своє насичене життя Порфирій (Успенський).

Святкування в 1904 році 100-річчя від дня народження Порфирія (Успенського) подарувало читачам декілька праць про нього. Найцікавіший біографічний нарис життя вченого містить книга А. Дмитрієвського «Епископ Порфирий как инициатор и организатор первой Русской Духовной миссии в Иерусалиме и его заслуги на пользу православия и в деле изучения христианского Востока» [8]. Майже неупереджений і, по можливості, мало пов'язаний з офіційними поглядами опис життя вченого був, безсумнівно, «свіжим віянням» в області вивчення діяльності єпископа Порфирія. Також вийшла у світ замітка М. Бондирева (особистого лікаря Порфирія (Успенського)), у якій розповідається про останні дні життя єпископа [2]. Нарешті, доповідь А. Лебедева [16] з нагоди 100-річчя від дня народження Порфирія (Успенського), написана виключно на «Книге бытия моего», є нарисом яскравої та насиченої біографії о. Порфирія.

Першою спробою ґрунтовного розкриття цієї творчої особи є кандидатська дисертація випускника Казанської духовної академії Василя Кастрова (написана в 1915 р.) на тему «Епископ Порфирий Успенский. Его деятельность и ученые работы по исследованию христианского Востока». Рукопис не було надруковано. Наукові узагальнення в цьому дослідженні побудовані на відомих опублікованих працях єпископа Порфирія та його щоденниках.

Таким чином, ні ХІХ ст., ні початок ХХ ст. не зробили нічого істотного для пояснення порфирівського феномену або аналізу його особистості й діяльності.

Довгі десятиліття протягом ХХ ст. в період комуністичного режиму вивчення діяльності православного святенника, єпископа (як і інших церковних діячів) було просто неможливе з відомих причин, і лише ідеологічні зміни наприкінці століття повернули ситуацію на краще.

Духовні й ідеологічні зміни наприкінці ХХ ст., сплеск інтересу до християнства повернули в науку із забуття ім'я Успенського в статтях та наукових працях архімандрита Інокентія (Просфiрін) [12], архімандрита Агафангела (Саввін) [1], О. Надтоки [17], Н. Діанової [7]. Це підтверджує те, що діяльність і великий вклад у дослідження християнського Сходу не минули безслідно, і дедалі більше науковців звертають свою увагу на несправедливо забутого видатного вченого, сходознавця, археолога, етнографа, текстолога, палеографа, візантиніста, історика, енциклопедиста-джерелознавця – так охарактеризував Порфирія архімандрит Інокентій (Просфiрін) у своїй статті, присвяченій 100-річчю від дня його смерті. Ще один представник сучасного духовенства архімандрит Агафангел (Саввін) написав статтю, у якій біографію вченого розглянуто крізь призму сучасних церковно-православних переконань. І, природно, найбільше зацікавлення в автора викликає саме церковно-суспільна діяльність єпископа Порфирія. Також у статті О. Надтоки [17] висвітлено характерні риси пастирського служіння та наукової діяльності преосвященного Порфирія, єпископа Чигиринського, настоятеля Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря на

ті загальної характеристики становища РПЦ та багаторічного церковного служіння Порфирія (Успенського).

Були також опубліковані дві нові праці, у яких проаналізовано окремі аспекти порфирівської спадщини. В одній з них, автором якої є Л. Герд [4], мовиться про листи вченого, що зберігаються в Санкт-Петербурзькій філії архіву РАН, до того ж особливо цікавими для автора праці є відомості про рукописи, що містяться як у листах самого архімандрита, так і його кореспондентів. Праця К. Герцман «В поисках песнопений греческой церкви. Порфирий Успенский и его коллекция древних музыкальных рукописей» присвячена аналізу колекції грецьких музичних рукописів Порфирія (Успенського), у ній оцінено лише одну з «граней» його діяльності: пошук церковних візантійських піснеспівів, а також його спроби вивчити богослужбову музику Грецької церкви XVI–XIX ст.

Грунтовною працею на сучасному етапі в дослідженні діяльності та аналізі особистості Порфирія (Успенського) є дисертація К. Герцман, захищена у 2004 році, на тему «Порфирий Успенский: творческая биография и научное наследие» [5].

Таким чином, з кожним роком науковий світ дедалі більше відчуває невидиму руку Порфирія, яка немов підносить дослідникам нові відкриття.

Отже, минуло понад століття після смерті архієпископа Порфирія (Успенського), а його образ продовжує дивувати нас, відкриваючи щораз нові грані. Історія християнства, християнська археологія, іконографія, палеографія та пошук будь-яких історичних джерел – усе це стало для Успенського другою стихією його життя. Учені досліджують зібрані ним матеріали та рукописи, читають його праці з історії християнства.

Наукова спадщина Порфирія (Успенського) – це величезний конгломерат досліджень у різних царинах. До того ж Успенський усвідомлював, що, незважаючи на значну кількість праць, які вже з'явилися, історія становлення й розвитку православ'я, як і вся візантиністика (у сучасному розумінні), у його час робила лише перші кроки. Тому Порфирий (Успенський) лише збирав матеріали, створював наукову базу, на якій коли-небудь мала вирости прекрасна постать історії Візантії. Але одна царина у вивченні історії православ'я виявилася для вченого пріоритетною – історія Афона, яку він досліджував зі скрупульозністю й ретельністю. Звичайно, як будь-якому першовідкривачеві, Успенському було важче за своїх послідовників, оскільки він торкався ще майже невивченої царини. Його книги, присвячені історії святої Гори, – найобширніші. Сам же Порфирий (Успенський) є піонером у справжньому вивченні історії Афона.

Можливо, більшість діянь Порфирія рано чи пізно забудуться, але ще дві справи його життя – організація Руської Духовної місії в Єрусалимі та створення однієї з найбагатших у світі рукописних колекцій – назавжди впишуть його ім'я на скрижалі історії.

1. Агафангел (Саввин), архим. Епископ Порфирий // Журнал Московской патриархии. – 1975. – № 5. – С. 72–86; № 6. – С. 68–79.
2. Бондырев М. П. Замечательная кончина епископа Порфирия (Успенского) // Душеполезные чтения. – М., 1904. – № 4. – С. 4–7.
3. Васильевский В. Г. Описание Порфирьевского сборника византийских документов (греч. ССЛ) // Отчет Императорской Публичной Библиотеки за 1883 год. – С.Пб., 1885. – С. 66–72.
4. Герд Л. А. Еп. Порфирий Успенский: из эпистолярного наследия // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге. – С.Пб., 1995. – С. 5–8.
5. Герцман Е. Е. Порфирий Успенский: творческая биография и научное наследие : дисс. ... канд. ист. наук. – С.Пб., 2004. – 362 с.
6. Голубев С. Порфирий (Успенский) // Русский Биографический Словарь. Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. – С.Пб. : Типография И. Н. Скороходова, 1905. – Т. 14. – С. 593–596.

7. *Діанова Н. М.* Науково-релігійна діяльність єпископа Порфирія (Успенського) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Л. : Логос, 2007. – Кн. 1. – С. 344–355.
8. *Дмитриевский А. А.* Єпископ Порфирий как инициатор и организатор первой Русской Духовной миссии в Иерусалиме и его заслуги на пользу православия и в деле изучения христианского Востока. – С.Пб., 1906. – 124 с.
9. *Дмитриевский А. А.* Поминки преосвященного Порфирия и профессора МДА И. Д. Мансвєтова: краткий очерк учено-литературной деятельности их // Труды КДА. – 1886. – № 3. – С. 61–68.
10. *Ернштедт В.* Список датированных греческих рукописей Порфирьевского собрания // Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1883 год. – С.Пб., 1885. – С. 154–172.
11. Извєстия Церковно-археологического общества при КДА за м. август 1885 г. // Труды КДА. – 1885. – № 11. – С. 505–512.
12. Инокентий (Просфирин) архим. Памяти єпископа Порфирия // Богословские Труды. – М., 1985. – Сборник № 26. – С. 316–324.
13. ІР НБУВ. – Ф. 160, спр. 1840. Речь на торжественном заседании Славянского благотворительного общества, посвященная первому председателю общества Порфирию, 10 арк.
14. ІР НБУВ. – Ф. 194, спр. 19. *Голубев С. Т.* Преосвященный Порфирий – первый председатель Славянского благотворительного общества, 3 арк.
15. Києво-Златоверхо-Михайловський першокласний монастир і його скит Феопанія. Того жє монастиря ієромонах Євстратій Голованський. – Рєпринтне видання. – К. : Київ, 1998. – 215 с.
16. *Лебедев А. П.* Преосвященный Порфирий // Богословский вестник. – 1904. – № 9. – С. 96–125.
17. *Надтока О. М.* Пастирська та наукова діяльність єпископа Чигиринського Порфирія Успенського: особистість на тлі епохи (1860–1870 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://christian-culture.in.ua/content/view/125/80>.
18. *Порфирий Успенский.* Книга бытия моего: дневники и автобиографические записки єпископа Порфирия Успенского / под ред. П. А. Сырку. – С.Пб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1894. – Т. 1 : Годы 1841, 1842, 1843 и часть 1844-го г. – IV. – 774 с.; 1895. – Т. 2 : Годы 1844 и 1845. – 548 с.; 1896. – Т. 3 : Годы 1846, 1847, 1848, 1849 и часть 1850-го г. – 718 с.; 1896. – Т. 4 : Годы 1850, 1851, 1852 и часть 1853-го г. – 470 с.; 1899. – Т. 5 : Часть 1853-го и 1854 гг. – 536 с.; 1900. – Т. 6 : Часть 1854-го г. – 424 с.; 1901. – Т. 7 : Часть 1854-го г. и годы 1855, 1856, 1857, часть 1858-го г. и годы 1859, 1860 и 1861. – 444 с.; 1902. – Т. 8 : Часть 1861-го г. и годы 1862, 1863, 1864, 1865–1878, 1878–1884 и 1885. – IX. – 608 с.
19. *Срезневский И. И.* Собрания єпископа Порфирия // Записки Академии наук. – С.Пб., 1867. – Т. XII. – С. 12–18.
20. *Сырку П. А.* Описание бумаг єпископа Порфирия Успенского, пожертвованных им в Академию наук по завещанию. – С.Пб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1891. – XVI. – 440 с. – Приложение к Зап. Имп. Акад. наук. – Т. 4. – № 9.

SUMMARY

Among the national scientific and religious leaders, who devoted their knowledge and strength to researching the Christian East, Porphyrius Uspenskyi (1804–1885), who spent a significant part of his life in Ukraine, occupying the various religious positions, undoubtedly takes the first place. He went down in history as a controversial personality. As for a church clergyman, he had too critical mind, as for a civil servant – too unrestricted behaviour, as for a scientist – too wide range of interests. A priest, missionary, church hierarch, prominent scientist, famous collector... However, unfortunately a personality of Porphyrius Uspenskyi (Bishop of Chyhyryn) is still almost unknown to the public at large.

More than a century has passed after the death of Bishop Porphyrius Uspenskyi, and his image continues to surprise us, revealing more and more new aspects. The history of Christianity, Christian archaeology, iconography, palaeography and the search for any historical sources – all these became another constituent part of life for Uspenskyi. The scientists research his works, study the materials collected by him, read the manuscripts brought by him, enriching their minds with knowledge of the history of Christianity.

The scientific heritage of Porphyrius Uspenskyi is a huge conglomerate of research in various fields. Moreover, he realized that, despite the considerable amount of publications that had already appeared, the history of formation and development of Orthodoxy, like all the Byzantine studies (in its modern meaning), broke new ground at his time. Therefore Porphyrius Uspenskyi only collected the materials, setting up a scientific base on which an outstanding figure of the Byzantine history would grow. However, one area in the history of Orthodoxy was a priority for the scientist – the history of Mount Athos, which he has studied minutely and assiduously. As for any pioneer, this work was certainly more difficult for Uspenskyi himself than for his followers since he has investigated almost totally unexplored scientific area. His books on history of the Holy Mountain are the most extensive ones. And Porphyrius Uspenskyi himself is a discoverer in studying the history of Mount Athos.

Perhaps, some time or other most of the works of Porphyrius Uspenskyi will be forgotten, but two affairs of all his life – the organization of the Russian Orthodox Mission in Jerusalem and the creation of one of the world's richest collections of manuscripts – will add his name to the historic records for good.

Keywords: Porphyrius Uspenskyi, Mount Athos, history of monasticism.